

ВІДГУК

на дисертацію Кононенка Олександра Васильовича «Заліснення теренів південно-східної України як інструмент трансформації степового ландшафту в ХІХ – 1-й половині ХХ ст.», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія

Дисертаційне дослідження О. В. Кононенка присвячене актуальній науковій проблематиці – історичним обставинам, еволюції та практичним результатам штучної ландшафтної трансформації степової зони південно-східної України впродовж ХІХ – першої половини ХХ ст. Дослідження взаємодії суспільства й довкілля, розгляд природного ландшафту як важливого фактору історичного процесу дозволяє заглибитись у минувшину. Порушена проблема сприяє деконструкції імперських і радянських міфологем, адже упродовж тривалого часу розбудова лісової галузі та меліорація українського Степу подавалися російською та радянською історіографією винятково як «цивілізаційна місія» царату або особиста заслуга тоталітарних вождів. Дослідження О. Кононенка повертає в науковий дискурс суб'єктність українського фактору, розкриваючи внесок місцевих громад, починаючи з козацької доби, українських науковців і практиків. Дисертаційна тема має суттєве прикладне значення, оскільки сучасна екологічна та кліматична криза у поєднанні з руйнівними наслідками російської агресії на українських теренах вимагають глибокого усвідомлення історичного досвіду антропогенного впливу на степове довкілля. Важливим для майбутньої повоєнної відбудови та «зеленої» трансформації південно-східного регіону є аналіз досягнень і прорахунків, здійснених у минулому. Отже, вибір теми дисертації є цілком виправданим, своєчасним і має виразну наукову та практичну цінність.

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями та логікою наукового пошуку. Робота доречно складається зі вступу, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків.

У вступній частині дисертації окреслені необхідні складові, а саме: визначено актуальність порушеної теми, показаний зв'язок роботи з науковими програмами, сформульовані мета й завдання, об'єкт, предмет, методи, визначені наукова новизна, практичне значення роботи. Хронологічні рамки, територіальні межі дослідження є прийнятними.

Структура роботи дозволяє розкрити тему дисертації. Покладений в її основу проблемно-хронологічний принцип сприяє розстановці необхідних акцентів. Перший розділ присвячений теоретико-методологічному підґрунтя роботи, огляду історіографічного доробку та характеристиці залученого комплексу джерел. Другий охоплює еволюцію уявлень і практичних заходів із заліснення від козацької доби та кінця XVIII ст. до 1917 р. Третій розділ аналізує руйнівний вплив Української революції, радянсько-української війни, суцільної колективізації, Голодомору, більшовицьких експропріацій та Другої світової війни на лісовий фонд і господарську інфраструктуру. Четвертий розділ присвячений повоєнній відбудові та реалізації сталінського проєкту ландшафтних перетворень. Висновки підсумовують результати дослідження відповідно до поставлених завдань.

Історіографічний аналіз проблеми здійснено на достатньому рівні. Здобувач відмовився від переліку праць попередників, віддавши перевагу проблематично-хронологічному підходу та змістовому критичному аналізу. Автор обґрунтовано виокремив три етапи в еволюції наукової думки щодо степового лісорозведення. Перший етап (середина XIX ст. – 1917 р.) становить дореволюційний період, для якого був характерний практико-експериментальний пошук, розгортання дискусій про первинність Степу чи Лісу, формування фундаментальних засад лісознавства й ґрунтознавства. Автор простежив вплив прикладних завдань на фундаментальні наукові відкриття. Другий етап (кінець 1920-х – 1991 рр.) відображає радянський період, позначений централізацією, ідеологізацією науки, появою «червоних лісоводів» і псевдонаукових концепцій. Здобувач дослідив як інформативні

праці радянських науковців, так і пропагандистський складник лісогосподарської дискусії того часу. Третій етап охоплює сучасні українські та зарубіжні напрацювання. Автор проаналізував студії з історії колонізації Півдня, менонітських практик, приватних ініціатив, а також праці, присвячені деструктивним наслідкам «лисенківщини» та втіленню «Великого плану перетворення природи». Схвальним є залучення праць зарубіжних фахівців з екологічної історії, зокрема англо-американських дослідників Девіда Муна та Стівена Брейна. Здобувач справедливо відзначив наявність в англomовній літературі певного імперського дискурсу – трактування українського Степу як «російського», віддаючи належне аналізу в цих працях екологічних трансформацій.

Джерельна основа дослідження відзначається видовим розмаїттям (нормативно-правові акти, діловодна документація, економіко-географічні описи, статистичні джерела, мемуарна література, періодична преса, зображальні джерела, картографічні пам'ятки) та достатнім ступенем репрезентації, зокрема архівних матеріалів. Автором опрацьовано фонди чотирьох державних архівних установ – ЦДІАК України, ЦДАВО, державних архівів Запорізької та Херсонської областей, з яких до дослідження залучено 136 документів 27 фондів. Проте, видається зайвим перелік фондів у тексті дисертації, оскільки він, як і належить, наведений у прикінцевому списку джерел і літератури. Доречно використані матеріали Запорізького обласного краєзнавчого музею. Задля потреб дослідження опрацьовано опубліковані джерела широкого спектру: законодавчі акти Російської імперії, УНР та СРСР, матеріали наукових з'їздів та експедицій, статистичні збірники, періодику й наративні джерела.

Методологічний апарат дисертації відповідає вимогам міждисциплінарності. Дослідження спирається на базові принципи об'єктивності, історизму, формальної логіки. Зважаючи на міждисциплінарний характер дисертації, автор доречно поєднав загальноісторичні методи

(історико-біографічний, історико-системний, історико-генетичний, історичної регіоналістики) з методами природничих наук (географії, біології, кліматології), що дозволило розглядати заліснення у симбіозі із соціально-економічними та суспільно-політичними процесами. Увагу привертають міждисциплінарні методи дослідження – «екологічне читання текстів документів», «історико-правовий аналіз природокористування», «аналіз образів природи в культурі» та інші аналогічні, що дозволило надати аналізу заходів із природокористування виразного історичного виміру.

Вивчення наукової літератури та опрацювання джерел на основі добраного методологічного інструментарію дозволили О. Кононенку дійти ряду важливих висновків щодо переоблаштування степового довкілля південно-східної України протягом майже півтора століття.

Здобувачем показано, що впродовж тривалого часу природокористування південно-східної України базувалося переважно на екстенсивному скотарстві, яке не передбачало масштабного втручання в природне середовище. Проте вже в період існування Запорозької Січі простежуються окремі елементи раціонального використання природних ресурсів, зокрема практики охорони лісів. Перші спроби цілеспрямованої трансформації степового природного середовища були пов'язані з процесами колонізації регіону у першій половині XIX ст. Спираючись на успішні приклади приватної ініціативи, імперська влада розпочала створення спеціалізованих лісових господарств та експедицій, але на цьому етапі бракувало цілісного наукового розуміння перетворення довкілля. Автор охарактеризував діяльність Великоанадольського та Старобердянського лісництв, здобутки іноземних колоністів і наукових експедицій, а також приватні ініціативи.

У дисертації зауважено, що зі встановленням радянської влади попри масштабні декларації 1930-х рр. щодо трансформації природи та створення захисних лісосмуг, реальний стан лісових господарств залишався складним. На особливу увагу заслуговує сюжет про масштабний радянський проєкт

повоєнних років, спрямований на штучну зміну екосистем заради збільшення обсягів сільськогосподарської продукції, відомий як «Великий план перетворення природи». Автор висвітлює як практичні здобутки, зокрема створення захисних лісосмуг, так і системні вади, спричинені тоталітарним волюнтаризмом, засиллям «лисенківщини» та виснаженням людських ресурсів. На основі архівних даних доведено, що сталінський «План перетворення природи» 1948–1953 рр. у регіональному (запорізькому) вимірі зазнав фактичного краху через відсутність матеріальної мотивації колгоспників, дефіцит кадрів, низький рівень механізації та псевдонаукові директиви Т. Лисенка. Реальний рівень виконання планів із висадження захисних лісосмуг був надзвичайно низьким. Так, зі створених за IV п'ятирічку лісонасаджень в області зберіглося лише 46%.

Доречно відзначено, що заходи із степового лісорозведення та трансформації природного середовища південно-східної України були складовою ширших модернізаційних і колонізаційних процесів, які відбувалися впродовж XIX – середини XX ст. Дослідження О. Кононенка показало, що історія лісових господарств регіону демонструє складний характер взаємодії між природним середовищем, науковими концепціями, державною політикою та господарською діяльністю населення.

Автором запропоновано періодизацію степового лісорозведення, яка враховує як зміни політичних режимів, так і внутрішню логіку накопичення наукових знань і господарсько-кліматичних викликів. У роботі детально проаналізовано маловідомі сторінки волюнтаристського насадження нехарактерних для Степу субтропічних та технічних культур (бавовнику, каучуконосів, цитрусових), що призвело до виснаження ґрунтів і значних економічних збитків.

Проведене дослідження дозволило також встановити, що більшість масштабних проектів з трансформації ландшафтів і клімату в степовій зоні реалізовувалися в умовах постійної суперечності між науковими

рекомендаціями, господарськими потребами та ідеологічними пріоритетами держави, а подекуди й псевдонауковими візіями на кшталт «лисенківщини». Саме ця суперечність значною мірою визначала невдачі степового лісорозведення.

В цілому дисертація О. Кононенка є самостійним, завершеним науковим дослідженням, у якому здобуто низку суттєвих результатів, що становлять наукову новизну. Авторів вдалося відтворити цілісну картину багатовікової еволюції антропогенного впливу на ландшафти південно-східної України, продемонструвавши шлях від козацьких промислів і перших приватних експериментів XIX ст. до масштабних тоталітарних проєктів середини XX ст. Основні положення кваліфікаційної роботи відображені в опублікованих наукових працях здобувача, серед яких 4 статті у фаховому виданні України та 3 праці апробаційного характеру у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Оцінюючи дисертаційну роботу О. Кононенка позитивно, вважаємо за необхідне висловити деякі критичні зауваження, побажання та дискусійні міркування.

Насамперед, потребує уточнення окреслення територіальних меж дослідження, які у назві визначено як «південно-східна Україна». У вступі зазначено, що вони «охоплюють Запорізьку та частково прилеглі райони Донецької та Херсонської областей», «переважну більшість земель Таврії, як називають материкову частину колишньої Таврійської губернії», лівобережну ділянку «Нижнього Подніпров'я та все Північне Приазов'я», що вже є неоднорідним визначенням. При цьому у висновку до розділу 1 (с. 51) ідеться про «довкілля степових Півдня та Сходу України», а текст рясніє поняттям «південь України» (с. 52, 66, 93, 107 та ін.), який вживається синонімічно до «південно-східна Україна». Наприклад, у назві розділу 2 фігурує «Південь України», а у заголовку 2.1 – «південно-східна Україна»; у найменуванні підрозділу 2.4 вжито «південно-східна Україна», а вже в його першому реченні

йдеться про «південь України». Водночас південна Україна не тотожна південно-східній Україні.

Потребує чіткості класифікація залучених історичних джерел, оскільки на початку відповідного підрозділу джерельну основу дослідження автор визначив як «широке коло документів центральних та обласних архівів України, картографічні матеріали, джерела особового походження, періодика та зображальні й картографічні джерела». У ході подальшого аналізу дослідник виокремив документальні джерела (нормативно-правові акти, діловодна документація), економіко-географічні описи, статистичні джерела, мемуарну літературу, періодичну пресу, зображальні джерела, картографічні пам'ятки. Сумнівно виглядає наголос винятково на документальних джерелах архівного зберігання, адже чимало нормативно-правових актів різних періодів є опубліковані. Можливо, варто було виокремити писемні та зображальні джерела, згрупувавши їх всередині кожної з груп за видовою ознакою. На наступному етапі аналізу доречно було деталізувати джерела з архівосховищ.

При характеристиці методологічного підґрунтя автор не досить чітко розрізняє принцип і метод, зокрема на початку підрозділу 1.3 названо принцип «формальної логіки», трьома абзацами нижче йдеться про «логічний метод». Водночас це різні рівні історичного пізнання – принцип являє собою ключову ідею аналізу певного явища, метод виступає конкретним інструментом дослідження об'єкта.

Стосовно оцінки екологічних наслідків будівництва Каховського водосховища здобувач слушно вказує на позитивні економічні ефекти затоплення та зміну мікроклімату, проте екологічна ціна цього проєкту – втрата унікального природного та історико-культурного комплексу Великого Лугу, мулення та зміна гідробіологічного режиму – висвітлена менш детально, ніж вирощування бавовнику чи цитрусових.

Висловлені зауваження зумовлені дещо інакшим баченням окремих сюжетів обраної проблеми та мають переважно рекомендаційний характер.

В цілому з огляду на актуальність теми, наявність виразної наукової новизни, опрацювання достатнього кола джерел і літератури, систематизацію та аналіз значного фактичного матеріалу дисертаційна робота «Заліснення теренів південно-східної України як інструмент трансформації степового ландшафту в ХІХ – 1-й половині ХХ ст.» відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, а її автор, Кононенко Олександр Васильович, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія галузі знань 03 Гуманітарні науки.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії та археології
Донецького національного університету
імені Василя Стуса

Handwritten signature

Надія ТЕМІРОВА

